

DANSK BOGTRYK

SET MED EN TEGNERS ØJNE

Særlig af

»Dansk Kunsthåndværk«

Trykt i

Langkjærs Bogtrykkeri

København

Et foredrag holdt den 31. januar 1951 i

Forening for Boghåndværk af

Erik Ellegaard Frederiksen

Det er nu ca. 2 år siden, jeg fik den store chance at blive den schweiziske bogkunstner Jan Tschicholds personlige assistent under hans frivillige eksil i England, hvor vi dagligt samarbejdede på at forbedre den masseproduktion, der hedder Penguin Books, og hvis bøger i 15 år har præget det engelske bogmarked kvantitativt – og nu også hvad det bogmæssige udstyr angår kvalitativt.

Ud fra de synspunkter, som jeg gennem mit arbejde hos Jan Tschichold har erfaret og til dels accepteret, vil jeg gerne skrive noget om den danske bog i dag, og det bliver da i ganske særlig grad den almindelige danske forlagsroman, sådan som den når ud til tusinder af mennesker i vort land. Det er romantypen, jeg først og fremmest vil gennemgå kritisk. Lad os begynde med dens *proportioner*.

Den danske roman er en alt for stor bog. Det er langt de færreste, der er behagelige at læse i en almindelig lænestol eller i de fredfyldte timer, inden natlampen slukkes. Den er blevet for stor, den er blevet murstensbog, som det hedder, fordi forlæggere har uvilje mod og ugidelighed i ikke at ville opdrage det købende publikum til at se, at en bog – en almindelig roman – først og fremmest er en brugsting, der skal fungere rigtigt, når man læser, en ting, man skal kunne tage med sig i vor travle tidsalder og læse, som man gør det i England, i tog, i sporvogne, i venteværelser. Disse forlæggere, som udgør 90 pct. af den samlede danske forlæggerstand, ligner jeg ved de møbelhandlere, der i dag sælger tunge

renaissanceskabe og enorme soveværelsemøblement til små 2 værelses lejlighed, og jeg tænker på den betydning, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger har haft i deres opdragelse af det købende publikum, således at dette er i stand til at se, hvorledes tingene i et hjem skal harmonere med rumstørrelserne, og hvorledes de skal opfylde deres brugsformål. En stol skal man først og fremmest kunne sidde rigtigt i, et bord skal have den rette højde, et skab netop den bredde, som er nødvendig, for at tøjet kan hænge på bøjle og de sammenlagte skjorter ligge i skuffe. Jeg nævner dette, fordi det er ting, som De sikkert er langt mere fortrolige med end bogproportioner, fordi dette sidste emne ikke har været taget op til debat, således at det købende publikum er klar over de krav, man kan stille udstyrmæssigt til den bog, man køber. En almindelig underholdningsroman bør være trykt på tyndt papir, men papir, der ejer så meget fyldstof i sig, at trykningen på den ene side ikke kan ses på den anden. Et stykke smidigt papir, der gør bogen bøjelig, sådan som den kinesiske bog, der i dette stykke burde være vort forbillede, og samtidig burde papiret have den rigtige baneretning, så bogen kommer til at falde rigtigt i hånden og bliver let at blade i. Hvor er dette sagt så mange gange, og hvor er der få bogtrykkere, der opfylder dette krav.

Vi fremstiller – i alt fald til bogproduktion – meget lidt anvendelige papirsorter. Smidigheden i papiret savnes i de allerfeste tilfælde. De tynde papirsorter, som ejer en vis smidighed, har ikke fyldstof nok, og banedrerne ligger tildels sådan, at papiret kommer til at ligge i den forkerte retning ved normal foldning. Dansk papir fremstilles som bekendt udelukkende af De forenede Papirfabrikker, som er en trustvirksomhed og derfor

uden konkurrence. De ved fra margarineproduktionen, hvor farligt dette kan være. Samtidig er det papirfattige ti-der, og papirfabrikkerne har fuldstændig hånd- og halsret over både forlægger og bogtrykker. Det er ganske afgjort, at en fri konkurrence ville skabe større muligheder for en bedre papirfremstilling af ideelle bogtrykpapir.

Både vi og den øvrige verden lider under en katastrofal mangel på papir, og dette skyldes vor urationelle måde at anvende papir på. Jeg tror, at vejen fremover – papirmæssigt set – må være en standardisering af papiret blandt andet til romanfremstilling, således som man er inde på det i Sverige. Det kan ikke nytte noget, at dansk papirproduktion altid fortæller os, at hvis man ikke er tilfreds med papiret, er fabrikkerne villige til at lade fremstille specialmasse. Vi må jo huske, at der inden for forlagsvirksomheder og bogtrykkerier kun er meget få folk, der virkelig er i stand til at bestemme et stykke papir og dets sammensætning, og tænke hvad det kræver af eksperimenter, tid og kræfter. Det er virkelig tiden nu til, at De forenede Papirfabrikker tager sig sammen og i et samarbejde med de mennesker, der bruger papiret, finder ud af standardpapirsorter, der er anvendelige – ikke til murstensromaner – men til lette handy bøger, som man kan holde ud at holde i hånden i timevis. Jeg har talt om standardisering, og jeg vender mig nu til standardiseringen af romanformaterne.

Der er mange, der tror, at standardisering betyder kedsommelighed, men det er lige så sikkert, at de formater, som igennem århundreder har stået deres prøve som anvendelige til almindeligt læsebrug, ikke kan ændres i det alt væsentlige. Det gælder både størrelser og størrelsesforhold. Danske bøger er ikke alene for store som klump betragtet, de er også for brede. Man synes

at have glemte det gyldne snits proportioner, $3/5$, $5/8$ o. s. v., og lad mig lige standse et øjeblik ved formatet 13×21 cm, som også er det gyldne snit, og som efter min mening er det ideelle romanformat til almindelige bestsellers, mens langt de fleste danske bøger ligger på $22\frac{1}{2}$ cm i højden og helt op til 16 cm i bredden, og disse store formaters normalside er udnyttet i alt for ringe grad med alt for store marginer, og så forstår De måske bedre talen om papirspild og papirrationalisering. Der er gjort et par gode forsøg. Aschehoug har udsendt serien Levende Litteratur, som hvad format angår er forbilliget, men desværre er disse bøger sammen med humoristserien fra Thaning og Appel de små undtagelser i romarnernes ellers voluminøse række. Publikum er ikke opdraget til at se fordelen ved den lille bog som brugsgenstand, og det er forlæggerens skyld, at man stadig tror, at man har fået en masse for pengene, når man har købt en drabelig bog. Det må være disse forlæggeres opgave at opdrage massemennesket til at se ikke *kvantitativt*, men *kvalitativt* på tingene. Jeg ved meget vel, at vi her i det oplyste lille Danmark har opdraget flere mennesker i samfundspyramiden til læsning end i noget andet land, men det betyder dog ikke, at vi samtidig skal lefle for den dårligste publikums smag, i alt fald ikke hvad typografi angår. Jeg har ikke det fjerneste imod, at man lægger et farvestrålende omslag om en bog, der henveder sig til billedblads- og familiejournalismen, men omslaget skal kunne tages af, så bogen kan komme til at optræde som en sober ting og derigennem virke opdragende på de mennesker, der købte den på grund af dens billige farvevirkning.

Vi er nu naturligt kommet ind på spørgsmålet om omslag og indbinding, og her er jeg af den overbevis-

ning, at vi tager generelt forkert fat på spørgsmålet om i alt fald den indbundne bog. Vender vi os til England, vil De opdage, at man her har et helt andet syn på indbinding. Her ser man de udmærkede shirtingsbind, men skulle jeg pille noget særligt ud af Englands bogproduktion hvad indbinding angår, vil jeg tage den nu så kendte serie, som Oliver Simon på The Curven Press har tilrettelagt for Hamish Hamilton, og som er kaldt The Novel Library. Disse bøger med deres forholdsvis ringe højde, deres slanke format og først og fremmest deres indbinding er virkelig et veludviklet syn på, hvordan en roman skal være. En shirtingsryg påtrykt i farve og med yndige, mønstrede papirer tegnet af forskellige store kunstnere og med usynlige pergamenthjørner til forstærkning er de ingredienser, der er anvendt. Og se, dette er en billig og udmærket form for indbinding, som vi aldeles savner i dette land. Bonnier har prøvet det samme i sin serie for Bokklubben Svalan, og går vi til f.eks. Østrig, som jo blev repræsenteret ved udstillingen på rådhuset for nylig, opdager vi de samme principper; blot er materialerne af ringere kvalitet end dem, englænderne kan præstere. Men Østrigs bøger viser, at man med meget få midler kan fremstille indbundne bøger til billige priser, der ser smukke ud. Her i landet findes der kun to grupper: den uindbundne bog, der uvilkarlig gennem megen læsning kan blive endog meget flosset og utiltalende, og så skindindbindingen eller væksbinding med de så kendte store trekantede hjørner og det lidt grove marmorpapir. Når vi hertil tager vores så yndede brede format, har vi en bog så utiltalende som noget. Vi har ikke lært at gå mellemvejen. Vi har ikke opdraget publikum til at se, at en almindelig roman ikke just behøver skind og prangende guld for at være smuk og

holdbar. Jeg ved godt, at det for en stor del er en konservativ boghandlerstand, der i mangt og meget spænder ben for de få gode forlæggeres bestræbelser. Men også her skal der opdragelse til, jo før jo hellere.

Jeg ved, at megen idealisme er dræbt af de store forlags hensynsløse leffen for det brede publikum og seen stort på bogens æstetiske problemer, men det må ikke standse initiativet hos de forlæggere og deres medarbejdere, som er begyndt at få øjnene op for, at det ikke er lige meget, hvordan en bog ser ud.

Lad os nu tænke os den utrolige tanke, at forlæggerne en skønne dag virkelig gik hen og sadlede om, at man fandt ud af, at der var andre forbilleder end den gamle skure, hvori man havde kørt: præget fra den dårligste tyske tradition, hvem er det så, der skal udføre det: Det er bogtrykkerne. Og her vil jeg gerne stille det spørgsmål: er bogtrykkerne i stand til at opfylde de krav, man kan stille til god typografi? Det tror jeg desværre ikke er tilfældet. Hvad maskinsatsen angår, behøver man vist ikke at være fagmand for at kunne se, at ordmellemmene er alt for store i den nuværende skære sats. Det er ikke i pct. af den nuværende bogproduktion, der viser kneben drittelsats. Man undskylder sig med, at Linotype-sættemaskiner ikke ejer de tynde spatier, som er nødvendige, men må jeg i den forbindelse henvise til Schweiz, der heller ikke er oversået med Monotype-maskiner. Her kan man udmærket godt med vanlig schweizisk præcision udføre en omhyggelig skær sats. Det burde også være en uskrevet lov, at man ikke begyndte et kapitel med indrykning, at man anvendte tynd spatie efter forkortelsestegn, at man aldrig spatierede små og store bogstaver, hvad enten de står i ordinær eller kursiv, og at alle versalier og kapitæler spatieres. Pro-

blemnet her er manglende interesse hos de forskellige bogtrykkere, der har affødt en yderligere mangel på pågiveness hos maskinsætterne. Det er bare om at få sat så meget som muligt på den kortest mulige tid, og tankeløshed har affødt, at man lige så gerne slår en halvgevært ned som en tynd spatie. Men den skære sats er af afgørende betydning for en bogs udseende, fordi det er efter normalsiden, man bedømmer en bog.

Om håndsatte er der at sige, at disse ikke i det store og hele har fat på, hvad typografi egentlig er. De savner forbindelsen bagud, kendskabet til de store kulturperioder i bogtrykkunstens historie, og de har i stedet for ladet sig påvirke af Jan Tschicholds Sturm-und-Drangperiode med asymmetrien og en mængde formproblemer, der kun kan vedkomme den merkantile tryksag. En mængde falske profeter har her været uhyre farlige ledere for det unge kuld af håndsatte. Man har lært dem, at der skal slås nogle ordentlige slag i grødfadet, som en af disse såkaldte profeter en gang har utalt sig til mig. Man har på fornemmelsen, at de bedste, både håndsatte og bogtilrettelæggere, eksperimenterer i en række outrerede og søgte forsøg, mens det dog er en uomtvistelig kendsgerning, at typografi kræver en uhyre ydmyg indstilling, og vi skal vogte os for disse krukke eksperimenter, der altid bliver til på bekostning af den almindelige sunde forlagsbog og dennes kvaliteter. Bare det at sætte nogle få linier op på et titelblad, således at dette bliver harmonisk i alle sine proportioner, kort sagt ryste tingene rigtigt på plads, at give en indholdsfortegnelse den rette bredde, skydning og placering, det er ting, der kræver sin mand helt, og forsøgene på at være original kan fuldstændig ødelægge ham. Hvis bogen af i dag skal opnå de samme kvaliteter, som bøgerne i de

store bogårhundreder, må vi tage aldeles og grundig fat fra en begyndelse og ganske simpelt lære de typografiske grundregler at kende gennem et indgående studium af det bedste i svundne tiders typografi. Vort håndværk er jo nemlig ikke en fri form for kunst, vort håndværk er placeret et sted mellem den skabende og den udøvende kunst, men mest beslægtet med skuespillerens og violinstens. Også de er formidlere.

Hvis vi ser tilbage, begyndte bogtrykket som kammermusik. Nogle få mænd, håndværkere, der kendte deres håndværk helt til bunds, de var fortrulige med både det at sætte og det at trykke. Senere kom der flere til. Værkstedet blev større, orkestret udvidedes med flere instrumenter, og en skønne dag var orkestret blevet så stort, at det ikke kunne spille uden en dirigent. Her befinder vi os i dag. Den tekniske udvikling har betydet en uhyre specialisering, og den enkelte sætter ved ikke nok om sit håndværk til at kunne tilrettelægge en bog, og han kan aldrig fra sin plads i orkestret få det nødvendige overblik over en bogs helhed. Det kunne han få i gamle dage, da al sats var håndsats, og trykningen foregik ved håndkraft eller på langsomme maskiner. Nu er boghåndværket ligesom møbelhåndværket i det store og hele blevet mekaniseret.

Der er derfor brug for mennesker i dag med overblik over typografiens historie gennem de store kulturperioder, kort sagt en dirigent for det store orkester. En mand, der er i stand til at tilrettelægge ikke blot normalside og titelblad, men også gennem valg af papir, formater, proportioner, indbinding og smudsomslag kan skabe en æstetisk helhed, der kommer til at fungere rigtigt. For vi må ikke glemme, at det er brugskunst med tryk på ordet *brug*, vi arbejder med. Det kan ikke understrøges

tydeligt nok, at vi *ikke* har lov til at gå egne veje i krukede eksperimenter. Vi må helt indordne os under de optiske regler, som vore forgængere i faget er nået til, og som er indgået i den normale læsers bevidsthed. Vi skal skabe bøger, der opfylder betingelser for netop den måde, hvorpå de skal bruges. I bogtrykket er der ingen nyheder. Der er intet nyt under solen. Hvis man kan tale om nyheder i dag, kan det kun blive om de gamle sandheder fra de store kulturperioder, bragt ind i en form, der svarer til moderne menneskers behov, men grundelementet er det samme. Det er fuldstændig, som når man i dag hos dygtige møbelarkitekter finder frem til møbelformer, der er baseret på Windsor-stolen, Chippendale-stolen o.s.v., men tegnet i så enkel en form, at de samtidig med at opfylde deres brugsbetingelser er æstetiske og konstruktivt rigtige for masseproduktion. Vor tid er bestemt af, at vi ingen tid har, og det er derfor nødvendigt at arbejde så klart og logisk som muligt efter ganske bestemte regler – men vel at mærke de rigtige, som maskinerne kan opfylde. Hertil kræves der planlægning og moderne ideer i disse ords bedste betydning. Det drejer sig ikke om asymmetri eller søgte eksperimenter, men om den klare og tydelige lovgivning for tingene, som enhver kan arbejde efter. Det er alt det, jeg ikke tror, bogtrykkeren kan klare alene. En bog kan fremtidigt ikke blive til alene ved sættekassen og sætte-maskinen. Den kræver tilrettelægning på papiret. Akkurat ligesom når et hus skal blive til. Bogfremstillingen byder på samme antal faggrupper som bygningsindustrien, og helheden opnås kun, hvis en enkelt mand har trådene i sin hånd. Jeg er sikker på, at både forlægger og bogtrykker vil finde en sådan mand alt for dyr i drift. Men spørgsmålet er ikke, hvor meget De skal

betale en bogtilrettelægger, men hvor meget han kan spare Dem gennem sin viden og sin sans for rationalisering. Og kun den bogtilrettelægger, der kan komme med et fuld færdigt typografisk udkast, kan tale om at være en virkelig fagmand. Tiden ved tegnebordet skal spare tid ved sættekassen.

Og det betyder, at sætterne selv om de nu ikke i så stor grad får lov til selv at skabe, stadig må eje sansen for denne tolkning af vel at mærke et rigtigt typografisk lay-out. Det er en stor kunst at give udtryk for et andet menneskes tankegang, og sådan sker det jo da også i de aller fleste håndværk. Jeg har aldrig hørt en murer beklage sig over, at han ikke havde tegnet huset, endstige en musiker, at han ikke har skrevet partituret. Der hører mindst lige så stor håndværksmæssig dygtighed til at arbejde efter en andens tegning som til selv at tilrettelægge og forme. Og så må vi jo endelig ikke glemme, at det er sætternes egen manglende interesse og uddannelse, som til dels er skyld i de tilstande, vi har. Vi er inde i en tid, hvor det for de fleste drejer sig om at have ugelønnen om fredagen, og det skaber nu engang ikke ansvar for det arbejde, man har mellem hænderne.

Der kræves altså i dag - eller i alt fald om ganske kort tid - tilrettelæggere i bogfremstillingen. Og det er nu spørgsmålet, hvor disse bogtilrettelæggere skal komme fra, og jeg er da forundret over at se, at der ikke et eneste sted i dette land findes en virkelig videregående uddannelse i dette fag. Bortset fra nogle enkelte aftenkurser, der er kommet i stand på bogtrykker Nordlunds initiativ, og som jeg har haft den glæde sammen med prokurist Philip at være lærer for, findes der intet sted, hvor man for alvor tager bogproblemerne op, og hvor man lærer noget om den historiske baggrund og

teknisk kunnen, som bogens medarbejdere må være i besiddelse af. Vi kan sagtens herhjemme udtage 35 nydelige bøger, som man har kælet for og ofret noget særligt på, og sende dem til London og få venlige klap på kinden, det er der ingen kunst i, men det giver bare ikke noget billede af den generelle standard i dansk bogtryk. Det giver kun bevis for, at vi godt kan, når vi vil, men til hverdag vil vi bare ikke. Det må være tiden nu, hvor det ikke bare er de dyre bøger, de små bibliofiles luksusudgaver, der kræver forlæggerens og bogtrykkerens opmærksomhed. Nu er det den almindelige bog, skolebogen, lærebogen, romanen, som vi for alvor må se at få ind i den rigtige gænge, og det er mit mål her at skabe interesse for disse problemer blandt læsere og bogfremstillere, og det sker kun ved oplysning af den menige læser, uddannelse af bogtilrettelæggere og ved at gøre de herrer forlæggere ansvarlige og aktive, hvis dette nogensinde skal lykkes os.

Bogen har altid været i nøje kontakt med og et godt udtryk for en tids kultur. Vi må ønske, at det ikke er efter vor generelle bogstandard, vi bliver bedømt i ulandet, og vi må ønske, at den almindelige bog, som den er i dag, ikke *helst* dækker over, hvad vi evner at skabe og fremstille. Hvis den nemlig gør det, er det rigtigt, som man har påstået, at vi ikke længere har kultur, men kun civilisation.